

PRACE GEOGRAFICZNE

zeszyt 171, 2023, 31–50

doi: 10.4467/20833113PG.23.007.18107

Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej UJ

Komisja Geograficzna, Polska Akademia Umiejętności

Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego

MURALE W PRZESTRZENI MIASTA. ANALIZA FUNKCJI I ROZMIESZCZENIA NA PRZYKŁADZIE SŁUPSKA

Małgorzata Durydiwka, *Aleksandra Korpysz-Wiśniewska*,
Iwona Jażewicz

Murals in the city space: Analysis of functions and location on the example of Słupsk

Abstract: Mural art is popular in many cities in Poland. Słupsk is one of them. The main goal of the paper is to present the distribution, theme, and functions of the murals in Słupsk. In the space of this medium-sized city situated in Pomerania region 40 murals have been catalogued and described according to the adopted criteria, thus obtaining detailed information about their location and subject matter. Most of Słupsk's murals are in the Old Town, especially located in the revitalized area. The analysis of their detailed location shows that they are both in prominent places (main streets and squares) and in less visible places (side streets, gates, garage walls). The themes of murals in Słupsk are diverse. In-depth interviews with representatives of the city hall, cultural centre, tourist information centre, a foundation operating in the field of culture, social activation, and education, as well as mural artists in Słupsk allowed also to obtain information on the murals' functions and paths of their creation in the urban space. Respondents emphasized the importance of murals in the revitalization of the city and drew attention to their educational, tourist and promotional function.

Keywords: murals, location in the city space, functions, Słupsk

Zarys treści: Murale stały się popularne w wielu miastach w Polsce. Słupsk jest jednym z nich. Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie rozmieszczenia, tematyki i funkcji, jakie murale pełnią w przestrzeni Słupska. W przestrzeni tego średniej wielkości miasta położonego

na Pomorzu skatalogowano i opisano według przyjętych kryteriów 40 murali, uzyskując w ten sposób szczegółowe informacje o ich rozmieszczeniu i tematyce. Większość z nich znajduje się na Starym Mieście, zwłaszcza na obszarze objętym rewitalizacją. Analiza szczegółowej lokalizacji pokazuje, że znajdują się one zarówno w miejscach eksponowanych (główne ulice i place), jak i mniej widocznych (ulice boczne, bramy, mury garaży). Tematyka słupskich murali jest różnorodna. Wywiady pogłębione z przedstawicielami urzędu miejskiego, ośrodka kultury, centrum informacji turystycznej, fundacji działającej w obszarze kultury, aktywizacji społecznej i edukacji oraz z artystami tworzącymi murale w Słupsku pozwoliły również na uzyskanie informacji na temat funkcji murali. Respondenci podkreślali ich znaczenie w rewitalizacji miasta oraz zwracali uwagę na ich rolę w edukacji, turystyce i promocji.

Słowa kluczowe: murale, rozmieszczenie w przestrzeni miasta, funkcje, Słupsk

Wprowadzenie

Sztuka uliczna (ang. *street art*), definiowana jako forma działań artystycznych w przestrzeni publicznej i łącząca wiele technik plastycznych (Gunia 2012), coraz częściej pojawia się w miastach w Polsce i na świecie. Jest traktowana jako część „dyskursu społecznego, występującego w przestrzeni miejskiej” (Laskowski 2012: 91). Choć początkowo łączono sztukę uliczną z nielegalnymi działaniami anonimowych twórców (Schwartzman 1985; Gunia 2012; Gralińska-Toborek 2019), to obecnie pierwotne założenia nielegalności i braku powiązań instytucjonalnych tracą znaczenie na rzecz wymiaru estetycznego (Kowalewska 2013).

Jedną z bardziej popularnych form współczesnego *street artu* są murale¹ (łac. *muralis* – znajdujący się na murze, ścienny), które najczęściej są definiowane jako malarstwo wielkoformatowe powstające na zewnętrznych lub wewnętrznych ścianach budynków (Susanto i in. 2017; Rahman i in. 2020; *Cambridge Dictionary*), „którego celem jest zarówno «urozmaicenie» i «ożywienie» przestrzeni, jak też określony przekaz” (Pasieczny 2016: 57). Murale są dziełami przemyślanymi i wkomponowanymi w przestrzeń publiczną, stanowią nie tylko element sztuki ulicznej, ale także – sztuki miejskiej (ang. *urban art*), jako że powstają najczęściej w miastach², czy też sztuki w przestrzeniach publicznych (ang. *public art*), oznaczającej „każdy rodzaj artystycznej interwencji i ekspresji w przestrzeni miasta” (Moch 2016: 19).

¹ Autorki – nawiązując m.in. do poglądów Sommera (1975), Arreoli (1984) oraz Niemczyk i Paliś (2017) – traktują murale jako formę sztuki ulicznej.

² Choć są też wyjątki od tej reguły, czego przykładem jest m.in. Wizna (wieś w woj. podlaskim), gdzie w latach 2012–2020 powstało dziewięć murali prezentujących wojenną historię miejscowości zwanej polskimi Termopilami.

Cel i metody badań

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie rozmieszczenia, tematyki i funkcji, jakie murale pełnią w przestrzeni Słupska. Wybór Słupska jako studium przypadku nie był akcydentalny. Jest to bowiem miasto, w którym historia murali sięga lat 60. i 70. XX w., a w ostatnim dziesięcioleciu nadal obserwowany jest duży wzrost ich popularności. Są one widoczne na budynkach w różnych częściach miasta, a ich twórcami są zarówno lokalni artyści wywodzący się z Pomorza, jak i artyści o renomie międzynarodowej, zaproszeni – głównie przez Słupski Ośrodek Kultury – do realizacji wspólnych projektów.

„Problematyką murali, czy szerzej – *street artu* zajmują się przedstawiciele różnych nauk humanistycznych i społecznych” (Statucki 2019: 108). Istnieje niewiele prac o charakterze metodologicznym dotyczących *street artu* (zob. np. Lynn, Lea 2005; Snyder 2009; Hansen, Flynn 2015; Andron 2017; Fransberg i in. 2023). Ich lektura pozwala jednak stwierdzić, że *street art* jest charakteryzowany głównie przez wyniki badań jakościowych – od metody etnograficznej, przez wywiady pogłębione, po zbiory danych wizualnych (Fransberg i in. 2023).

Niniejsze badania mają charakter eksploracyjny i również zostały przeprowadzone przy wykorzystaniu metod jakościowych. Materiały do analiz pozyskano w wyniku badań terenowych (5–9 października 2022 r.; 13 stycznia 2023 r.), podczas których autorki zinwentaryzowały i opisały – według przyjętych kryteriów – wszystkie słupskie murale, uzyskując dzięki temu szczegółowe informacje dotyczące ich lokalizacji i tematyki. Znaczącym elementem badań terenowych była też dokumentacja fotograficzna, która prezentuje nie tylko tematykę murali, ale także ich lokalizację szczegółową. Przeprowadzono też wywiady pogłębione z:

- dyrektorką Słupskiego Ośrodka Kultury (SOK) – Jolantą Krawczykiewicz, która w dużym stopniu koordynuje projekty „muralowe” w Słupsku;
- przedstawicielem Wydziału Polityki Przestrzennej Urzędu Miejskiego w Słupsku (UM) – Edwardem Iwańskim, który wydaje opinie na temat projektów murali w kontekście ich szczegółowej lokalizacji i harmonii z otoczeniem oraz architekturą zatrudnioną w tym samym wydziale – Katarzyną Dobkowską;
- pracowniczką Centrum Informacji Turystycznej (CIT) w Słupsku – Aleksandrą Plewką;
- szefem Fundacji Indygo – Jackiem Szubą, który koordynuje m.in. projekty muralowe w kontekście działań rewitalizacyjnych w mieście;
- twórcami murali – Katarzyną Tomasiak, Ireneuszem Jasutowiczem (Tankpetroleum) i Andrzejem Szulcem.

Zebrane w ten sposób informacje pozwoliły na określenie „ścieżek” powstawania murali w mieście, z uwzględnieniem inicjatorów, twórców oraz sponsorów, a także postaw lokalnej społeczności wobec tej formy sztuki ulicznej. Ważną rolę odegrała

także kwerenda lokalnej prasy, dzięki której poznano historyczne tło powstawania murali w Słupsku.

Murale w przestrzeni miast – przegląd literatury

Przegląd literatury przedmiotu pokazuje, że autorzy podejmują różne kwestie związane z muralami. Wśród nich znaczącą pozycję mają publikacje wskazujące na różnice między muralami a *street artem* (Gralińska-Toborek, Kazimierska-Jerzyk 2014; Abarca 2016; Duchnowski i in. 2016) lub uzasadniające przynależność murali do *street artu* (Sommer 1975; Niziołek 2015; Niemczyk i Paliś 2017). Arreola (1984) nawet określa murale jako część ewoluującego wzorca sztuki ulicznej.

Sporo uwagi poświęcono też funkcjom, jakie murale pełnią w przestrzeni miast. Mimo że większość opracowań koncentruje się na konkretnych studiach przypadków (np. McCormick, Jarman 2005; Stępień 2010; Laskowski 2012; Witkowska 2013; Minanto 2015; Jażdżewska 2017; Niemczyk, Paliś 2017; Bazarnik 2018; Jaklewicz 2018; Petelenz 2018), to treści, które zawierają, mogą mieć charakter uniwersalny. I tak, autorzy akcentują funkcje artystyczne i estetyczne murali (Stępień 2010; Proch 2016; Bazarnik 2018), przy czym Proch (2016: 106) podkreśla, że funkcje artystyczne są realizowane przez formę plastyczną w kompozycji architektonicznej i urbanistycznej, a funkcje estetyczne wynikają z tematyki murali.

Kwestie funkcji murali podnoszone w literaturze przedmiotu dotyczą m.in.: funkcji reklamowej murali łódzkich (Stępień 2010), funkcji ideologicznej murali w Warszawie (Jaklewicz 2018) czy funkcji społecznej, identyfikacyjnej i edukacyjnej murali w Belfaście (Irlandia Północna), opisanych przez McCormicka i Jarmana (2005) oraz Bazarnik (2018). Autorzy ci, analizując tematykę murali w Belfaście, wskazują na ich silnie ideologiczne przesłanie, którego celem było odzwierciedlanie oraz wpływanie na nastroje społeczności zaangażowanych w konflikt w Irlandii Północnej, a także upamiętnienie ważnych wydarzeń, przyczyniając się w ten sposób do tworzenia tożsamości etnicznych mieszkańców. Podobne opinie wyraża Laskowski (2012), opisując murale na ulicach Kairu i Tunisu podczas Arabskiej Wiosny, oraz Minanto (2015) w odniesieniu do Yogyakarta (wsi położonej w Indonezji). Natomiast Pałys (2014) i Bańka (2015), doprecyzowując funkcję społeczną murali, wskazują na ich rolę jako medium komunikacji społecznej, czego przykładem jest m.in. wrocławski mural namalowany w ramach projektu „Wykopmy rasizm ze stadionów” czy też mural *Silva Rerum* w Krakowie przedstawiający historię miasta (Pałys 2014), a także „w-skersowe» murale we Wrocławiu, gdzie Fundacja Aktywnej Rehabilitacji zainicjowała akcję poświęconą Konwencji ONZ o Prawach Osób Niepełnosprawnych” (Bańka 2015: 31). Wątek społecznej i edukacyjnej roli murali podjęła także Marschall (2004), która analizowała różne społecznościowe działania artystyczne, w tym finansowane ze środków publicznych murale podnoszące świadomość na temat HIV/AIDS w Republice Południowej Afryki (RPA).

Autorzy coraz częściej podejmują kwestię znaczenia murali w procesie rewitalizacji (Martínez-Carazo i in. 2021), zarówno dużych miast, takich jak: Londyn (Bofkin 2014; García-Gayo, Giner-Cordero 2021), Madryt (Zalbidea-Muñoz 2021), Lizbona (Campos, Sequeira 2020) czy Melbourne (García-Gayo, Giner-Cordero 2021), jak i mniejszych miejscowości, takich jak miejscowości wiejskie w Kanadzie (Koster 2008), San Gregorio de Polanco w Urugwaju (Tarigo-Bonizzoni 2021), Fanzara w Hiszpanii (Zalbidea-Muñoz 2021). Martínez-Carazo i in. (2021) podkreślają ponadto, że rosnąca liczba murali w przestrzeni miast staje się imperatywem dla redefinicji przestrzeni miejskiej, która powinna być rozpatrywana nie tylko w wymiarze urbanistycznym, ale także symbolicznym i społecznym.

Murale są też traktowane jako atrakcje turystyczne (Koster 2008; Jażdżewska 2017; Bazarnik 2018), narzędzia promocji turystycznej miast (Witkowska 2013; Niemczyk, Paliś 2017; Jaklewicz 2018) i miejscowości wiejskich (Achmad i in. 2021), a także promocji turystyki kulturowej (Koster 2008; Niemczyk, Paliś 2017; Martínez-Carazo i in. 2021) i sztuki w ogóle (Jaklewicz 2018). Jak pisze Jaklewicz (2018: 96), mural „stał się powszechnie akceptowaną sztuką powszechnego użytku”, a „spektakularnym przykładem sukcesu malarstwa ściennego jest postać anonimowego artysty Banksy’ego, który ze sztuki ulicy uczynił przedmiot najwyższego kolekcjonerskiego pożądanego”.

Proch (2016) zwraca też uwagę na funkcję „plastra”. „Termin ten określa zabieg plastyczny w obszarze miejskim kryjący i maskujący (w części lub całości) zniszczone lub zaniedbane powierzchnie ścian budynków poprzez umieszczenie na nich malowideł wielkoformatowych, które wraz ze ścianą tworzą nową wartość przestrzenną” (Proch 2016: 107). Według Petelenz (2018: 27) powstawanie murali „jest konsekwencją polityki miasta”, która często słabe strony miejscowości zamienia w atrakcję, nadając też miastu nową tożsamość, czego dobrym przykładem jest Łódź (Petelenz 2018).

Interesującym aspektem poruszonym w literaturze jest proces negocjacji między artystą a społeczeństwem poprzez mechanizm zaangażowania artysty i społeczeństwa w proces tworzenia murali (Minanto 2015), a także rozpatrywanie murali w kontekście narzędzi miejskich (Martínez-Carazo i in. 2021) oraz tworzenia swego rodzaju polityki muralowej (Mendelson-Shwartz, Mualam 2021).

Murale w Słupsku

Historia murali w Słupsku

W granicach Słupska autorki zinventaryzowały 40 murali³. Warto podkreślić, że murale nie są tu jedynie wyrazem współczesnego trendu, w tym mieście bowiem

³ Stan na październik 2022 r.

różne formy wielkoformatowej sztuki ściennej obecne są od ponad pół wieku⁴. Pierwsze murale zaczęły się tu pojawiać w latach 60. XX w.⁵ Były środkiem artystycznego wyrazu i sposobem na ożywienie budownictwa okresu PRL-u. W latach 70. XX w. Słupsk stał się prekursorem sztuki muralowej, w mieście powstało około 40 murali, a miasto Słupsk stało się centrum murali w Polsce i było inspiracją do ożywienia bryły bloków dla wielu miast w kraju i Europie (Nowicki 2010).

Wśród osób, które szczególnie zapisały się w historii słupskich murali tego okresu, wymienić należy artystę i plastyka miejskiego Mirosława Jarugę, który nie tylko tworzył naścienne malowidła, ale także inspirował i motywował do podejmowania tego typu aktywności innych lokalnych artystów. Jednym z charakterystycznych słupskich murali z tamtej epoki było malowidło „This side up” autorstwa Jana Fabicha. Przetrwało w przestrzeni miasta do 2007 r., kiedy znikło w związku z termomodernizacją budynku⁶. Warto też nadmienić, że murale, które w okresie PRL-u istniały w przestrzeni Słupska, pobudzały wyobraźnię i niejako kształtowały dzisiejszych artystów tworzących murale, o czym opowiadali w wywiadzie Tankpetrol oraz Jolanta Krawczykiewicz.

Dużą rolę w powstawaniu murali w Słupsku odegrał Słupski Ośrodek Kultury na czele z dyrektorką Jolantą Krawczykiewicz, a także nieformalna grupa pod nazwą „Witkacy Cacy Cacy”⁷, która współfinansowała powstawanie wielu murali, „wnosząc tym samym kreatywny wkład w rewitalizację miasta” (*Zainspirowani Witkacym* 2014: 13). Propagatorem *street artu* w postaci malarstwa wielkoformatowego był też Robert Biedroń – prezydent Słupska w latach 2014–2018, który nie tylko był przychylny powstawaniu murali w mieście, ale także zaprosił do współpracy warszawską firmą Good Looking Studio, znanego wykonawcę murali w Polsce. W kolejnych latach murale w Słupsku powstawały m.in. dzięki współpracy artystów właśnie z firmą Good Looking Studio oraz przedsiębiorstwem Budimex, które w znacznym stopniu finansowało te projekty (Marecki 2016).

Murale istniejące obecnie w Słupsku są pracami różnych artystów, zarówno wywodzących się z Pomorza (np. Katarzyna Tomasiak, Cukin, Tankpetrol), jak i z innych

⁴ Plastyk miejski – Edward Iwański – podczas rozmowy z autorkami wielokrotnie podkreślał, że murale nie są w przestrzeni miast ogółem ani w przestrzeni Słupska nowym zjawiskiem. Zwrócił jednak uwagę na zmianę w zakresie nazewnictwa. W latach 70. XX w. nie używano się w Polsce określeń takich jak *street art* czy mural. Wspominając doświadczenia swoje oraz innych słupskich artystów okresu PRL-u, przywołał funkcjonujące wówczas powszechnie określenie „robić ścianę”.

⁵ Był to przejaw działalności Pracowni Sztuk Plastycznych, kierowanej przez słupskiego artystę Mirosława Jarugę. Pracownia pozyskiwała dla artystów plastyków dobrze płatne zlecenia na wykonanie prac graficznych, malarskich i zdobniczych.

⁶ Wiele murali zniknęło z przestrzeni miejskiej właśnie na skutek ocieplania budynków, co podkreślali rozmówcy w wywiadach.

⁷ Grupa powstała w 2012 r. z inicjatywy braci Karola i Łukasza Gągałów, prowadzących firmę świadczącą usługi wysokościowe, oraz Grzegorza Basaraba z Centrum Inicjatyw Obywatelskich, którym udało się pozyskać środki na pierwsze murale treścią nawiązujące do twórczości Witkacego (*Zainspirowani Witkacym* 2014).

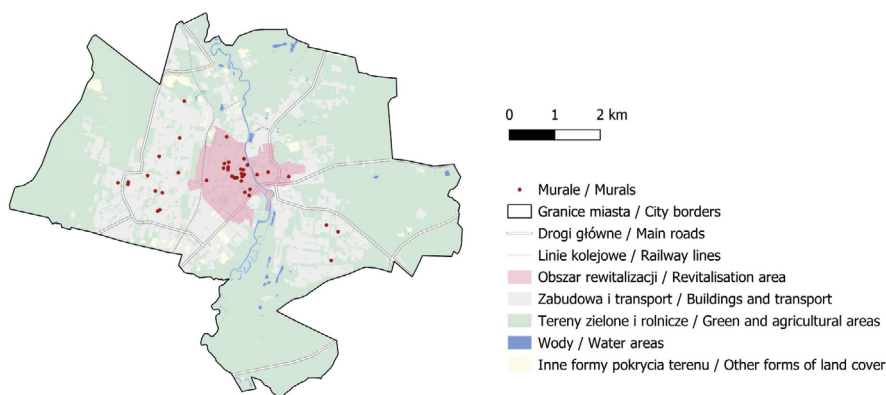
regionów Polski (np. Wojciech Brewka, Alicja Biała, Zuzanna Litawińska, Piotr Ruszkowski), a także twórców zagranicznych (np. Alex Menuhov z Rosji, Francisco Camilo z Portugalii, Yumi Hayashi z Japonii czy Pilpeled z Izraela). Wielu z nich jest twórcami o międzynarodowej renomie (np. Tankpetrol, Pilpeled, Francisco Camilo czy Alicja Biała). Warto też dodać, że część twórców słupskich murali wywodzi się ze środowiska graffiti.

Murale zinwentaryzowane w Słupsku powstały w różnych okresach⁸. Najwięcej, bo 21, powstało w latach 2016–2019, a zwłaszcza w latach 2016–2017 (14). Ale są też takie, które zostały stworzone przed 2010 r.

Lokalizacja i tematyka murali w Słupsku

Zdecydowana większość słupskich murali (36) znajduje się po lewej stronie Słupi, w tym aż 26 na terenie osiedla Stare Miasto, które w znacznym stopniu jest objęte procesem rewitalizacji (ryc. 1).

W lokalizacji szczegółowej murali staromiejskich można dostrzec duże zróżnicowanie. Część z nich umieszczono w bardzo eksponowanych miejscach, przy głównych ulicach czy placach, np. największy w mieście mural przy ulicy Starzyńskiego (fot. 1);

Ryc. 1. Rozmieszczenie murali w Słupsku

Fig. 1. Location of murals in Słupsk

Źródło: opracowanie własne na podstawie wyników badań terenowych.

Source: own elaboration based on field research.

⁸ W przypadku dziewięciu – spośród 40 zinwentaryzowanych murali – nie udało się określić daty powstania.

Fot. 1. Największy mural w Słupsku przy ul. Starzyńskiego widziany od strony Skweru Pierwszych Słupczan

Photo 1. The largest mural in Słupsk on Starzyńskiego street. View from the Pierwszych Słupczan Square

Źródło: fot. autorek (10/2022).

Source: photos by authors (10/2022).

Fot. 2. Mural bramny między ul. Bema i Nowobramską

Photo 2. Gate mural between Bema and Nowobramska streets

Źródło: fot. autorek (10/2022).

Source: photos by authors (10/2022).

Fot. 3. Mural na ścianie kamienicy przy ul. Wyspiańskiego od strony podwórka

Photo 3. The mural on the wall of the tenement house on Wyspiańskiego street – from the backyard side

Źródło: fot. autorek (10/2022).

Source: photos by authors (10/2022).

Fot. 4. Mural na ścianie garażu przy ul. Armii Krajowej

Photo 4. Mural on the garage wall on Armii Krajowej street

Źródło: fot. autorek (10/2022).

Source: photos by authors (10/2022).

inne są zlokalizowane w bocznych uliczkach, np. mural prezentujący drzewo na niewielkim budynku obok szkoły przy ulicy Małachowskiego, bramach, np. mural przedstawiający postacie z bajek między ulicami Bema i Nowobramską (fot. 2) albo nawet wewnątrz podwórek, np. mural przedstawiający witraż autorstwa Wyspiańskiego przy ulicy jego imienia. Najczęściej powstawały na ścianach budynków mieszkalnych, np. ścianach szczytowych, od strony podwórek lub w bramach (fot. 3). Ale były też malowane, choć rzadziej, na ścianach budynków usługowych, w tym na ścianach instytucji kultury (Filharmonia Bałtycka oraz Teatr Lalki „Tęcza”) i instytucji oświatowych (szkoły i przedszkola), a także na ścianach garaży (fot. 4).

Tematyka słupskich murali jest bardzo różnorodna. Wśród nich znajdują się dzieła przedstawiające postaci rzeczywiste, np. artystów – Witkacy, Otto Freundlich, Astrid Lindgren, Wanda Chotomska (fot. 5) czy lokalnych działaczy (Anna Bogucka-Skowrońska). Wiele jest też wizerunków postaci fikcyjnych, np. dziewczynka w masce, kobieta całująca rycerza czy piłkarz. Oprócz tego wymienić trzeba murale związane z historią miasta i historią powszechną, ze światem dziecięcej wyobraźni, bajek czy ze środowiskiem przyrodniczym.

Różnorodność tematyczna cechowała także murale w okresie PRL-u. Duża ich część miała charakter abstrakcyjny, ale pojawiały się też murale reklamowe (np. mural promujący Zakłady Przemysłu Cukierniczego „Pomorzanka” czy walory Ziemi Słupskiej) oraz murale o treściach politycznych, czego przykładem jest istniejący do dziś mural z hasłem „Polska Ludowa ukoronowaniem tysiąclecia dziejów

Witkacy

Wanda Chotomska

Otto Freundlich

Fot. 5. Znane osoby na słupskich muralach

Photo 5. Famous people on Słupsk murals

Źródło: fot. autorki (10/2022).

Source: photos by authors (10/2022).

Fot. 6. Przykład muralu o treści politycznej przy ul. Kilińskiego

Photo 6. The example of a mural with political content on Kilińskiego street

Źródło: fot. auterek (10/2022).

Source: photos by authors (10/2022).

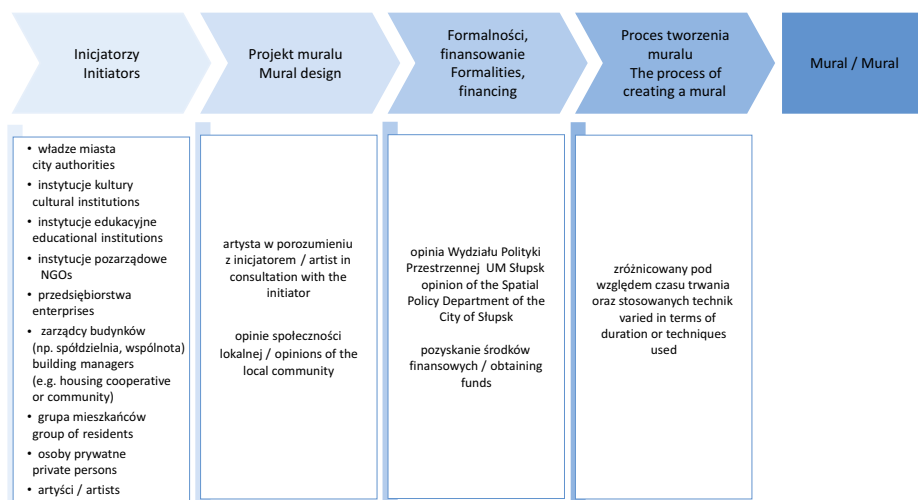
narodu i państwa polskiego” (fot. 6), wokół którego toczy się obecnie debata publiczna, czy powinien zostać zachowany⁹.

Murale w Słupsku zajmują różną powierzchnię. Największy jest mural przy ulicy Starzyńskiego od strony Skweru Pierwszych Słupczan (317 m²), który pokazuje artystyczną wizję ulicy tętniącej życiem. Mural nie przedstawia konkretnej ulicy, ale dzięki takim postaciom, jak Heinrich von Stephan, Jerzy Waldorff czy czarownica, nawiązuje do historii miasta. Najmniejsze murale są na ścianach nad przejściem podziemnym między Starym Rynkiem a ulicą Bema (Hilarecki 2016).

„Ścieżki” powstawania murali w mieście na przykładzie Słupska

Murale w Słupsku zamieszczono w ramach różnych inicjatyw (ryc. 2). Większość z nich powstała z inicjatywy lub we współdziałaniu Słupskiego Ośrodka Kultury oraz grupy „Witkacy Cacy Cacy” wspieranej również przez SOK, w ramach różnych projektów; np. mural *Wiatr od morza* powstał w ramach projektu „Słowińskie bratanie”, zaś mural w bramie przy ulicy Murarskiej – w ramach projektu „Czyń sztukę, nie wojnę” (Radomski 2019). Są też takie, których inicjatorem był Urząd Miejski, różne instytucje edukacyjno-kulturalne (szkoły, przedszkola, teatr), spółdzielnie mieszkaniowe i wspólnoty mieszkańców oraz osoby prywatne. Rzadziej pomysł wychodził od artysty. Ale np. Francisco Camilio (Portugalia) sam skontaktował się z SOK-iem, chcąc wziąć udział w międzynarodowym konkursie „Witkacy pod strzechy”. Pierwszy jego słupski mural został namalowany

⁹ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Edwardem Iwańskim (6.10.2022).

Ryc. 2. Etapy powstawania murali w Słupsku

Fig. 2. Stages of the creation of murals in Słupsk

Źródło: opracowanie własne.

Source: own elaboration.

w ramach tego konkursu w 2018 r. na osiedlowym warzywniaku (os. Piastów), a w lipcu 2019 r. powstał jego następny mural pn. *Refleksja nad świadomymi wspomnieniami* (os. Niepodległości)¹⁰ (fot. 7).

Należy też podkreślić zaangażowanie społeczne przy realizacji niektórych projektów muralowych. Według informacji uzyskanych od Jolanty Krawczykiewicz¹¹, np. przy realizacji muralu *Wiatr od morza* (projekt Alexa Menuhova) przy ulicy Bema aktywnie uczestniczyli mieszkańcy okolicznych domów. Po pierwsze, wzięli udział w swego rodzaju konsultacjach społecznych, sugerując, jakie elementy związane z miastem powinny się znaleźć na muralu. Po drugie, brali też udział w malowaniu, a po trzecie, zadbali o „catering” dla twórców, przynosząc kawę, pizzę czy ciasto. Katarzyna Tomasiak zwróciła natomiast uwagę, że to społeczne zaangażowanie szybko doczekało się w mieście popularyzacji określenia „Słowiańskie bratanie”¹², nawiązującego bezpośrednio do tytułu projektu, którego celem było prowadzenie dialogu poprzez kulturę (Śliwińska 2016). Z kolei mural promujący szczepienia przeciw COVID-19, znajdująca się przy wejściu na SOR Wojewódzkiego Szpitala Specjalistycznego w Słupsku,

¹⁰ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Jolantą Krawczykiewicz (7.10.2022).

¹¹ *Ibidem*.

¹² Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Katarzyną Tomasiak (7.10.2022).

będący projektem Alicji Pytlak – uczennicy Liceum Plastycznego – realizowały jej koleżanki pod kierunkiem Katarzyny Tomasiak.

Jacek Szuba zwrócił uwagę na ogromne zaangażowanie społeczne przy realizacji murali w ramach akcji „Kulturalne Podwórka”¹³. Przywołując przykład jednego z podwórek przy ulicy Wyspiańskiego, podkreślił on aktywność mieszkańców przy wyborze projektu (spośród bogatej twórczości Wyspiańskiego wskazano witraż *Apollo Spętany*), malowaniu muralu, a także w zakresie dbania o jego utrzymanie w dobrym stanie. Można wręcz mówić o utożsamianiu się mieszkańców z tym murałem. Na przywiązanie mieszkańców do murali powstających w ramach „kulturalnych podwórek” zwróciły uwagę także autorki niniejszego opracowania podczas tworzenia dokumentacji fotograficznej, kiedy okazało się, że nawet kilkuletnie dzieci pilnują „podwórkowych” murali.

Należy dodać, że szczegółowa lokalizacja murali, zwłaszcza w kontekście otoczenia, musi zostać zaakceptowana przez Wydział Polityki Przestrzennej Urzędu Miejskiego w Słupsku¹⁴. W mieście nie opracowano żadnej polityki w odniesieniu do tematyki murali, natomiast ich treści i forma muszą pozostawać w zgodzie z otoczeniem w znaczeniu architektonicznym i funkcjonalnym¹⁵.

Murale powstające w Słupsku są finansowane z różnych źródeł. Najczęściej – jak twierdzi Dyrektorka SOK-u¹⁶ – środki pochodzą z różnych projektów zewnętrznych (np. Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, różnych instytucji kultury) przy wsparciu Urzędu Miejskiego. Czasami realizacja murali jest finansowana tylko przez Urząd Miejski lub sponsorowana przez różne firmy (zarówno o zasięgu regionalnym, jak i międzynarodowym)¹⁷ i fundacje bądź jest organizowana społeczna zbiórka pieniędzy, np. na platformie „Wspieram.to”¹⁸.

Funkcje słupskich murali

Funkcje murali są pochodną ich treści. Jedną z ważniejszych jest funkcja promocyjna. Jak podkreśla Aleksandra Plewka z Centrum Informacji Turystycznej, murale stanowią

¹³ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Jackiem Szubą (7.10.2022).

¹⁴ W okresie PRL-u funkcjonowała komisja miejska, która akceptowała do realizacji głównie projekty o charakterze abstrakcyjnym. Dobrym przykładem może być mural zatytułowany „Laboratorium” autorstwa M. Jarugi wykonany w 1976 r. na ścianie szczytowej bloku mieszkalnego przy ul. Grodzkiej 1, mural autorstwa Andrzeja Szulca „Drzewa rosnące” przygotowany w 1980 r. na ścianach zabudowań okalających skwer przy ul. Starzyńskiego czy mural Mirosława Jarugi z 1980 r. namalowany na szczycie budynku u zbiegu ul. Konopnickiej i 22 Lipca (obecnie ul. Wileńskiej).

¹⁵ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Edwardem Iwańskim (6.10.2022).

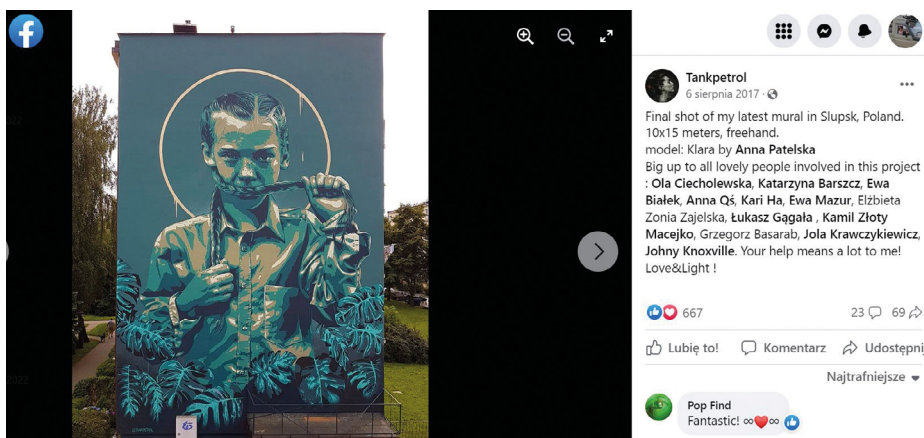
¹⁶ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Jolantą Krawczykiewicz (7.10.2022).

¹⁷ Największym sponsorem murali słupskich jest firma Budimex, która sfinansowała m.in. pierwszych sześć murali w centrum miasta, przeznaczając na ten cel 150 tys. zł (Hilarecki 2016). Ale wsparciem, choćby poprzez zakup farb, wykazały się też lokalne firmy (na podstawie wywiadu przeprowadzonego z J. Szubą, 7.10.2022).

¹⁸ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Jolantą Krawczykiewicz (7.10.2022).

swego rodzaju wizytówkę miasta i dodatkową atrakcją dla przyjezdnych. Dla niektórych – jak powiedziała cytowana rozmówczyni – są źródłem zaciekawienia i zdziwienia, że w takim mieście jak Słupsk, który jest jeszcze postrzegany jako miasto prowincjonalne, *street art* rozwija się tak dynamicznie¹⁹, nie tylko stając się atrakcją turystyczną, ale także odgrywając doniosłą rolę w rewitalizacji miasta. Z kolei Dyrektorka SOK-u stwierdziła, że przy tworzeniu murali – od momentu pojawienia się pomysłu do pełnej realizacji – na pierwszy plan wysuwa się chęć urozmaicenia przestrzeni miasta oraz przemawiania przez sztukę do większego grona odbiorców, a jeśli „ktoś... Wojtek Brewka, Tankpetrol czy Pilpeled wrzucają w mediach społecznościowych swoje ściany ze Słupska, to jest to niewątpliwie promocja”²⁰. O sile i zasięgu oddziaływania takich wpisów świadczy liczba polubień, komentarzy i udostępnień (ryc. 3).

Biorąc pod uwagę turystyczną i poznawczą funkcję murali, warto wspomnieć o „Szlaku muralowym”, obejmującym 18 malowideł ściennych, który jest chętnie przemierzany zarówno przez turystów, jak i mieszkańców. W roku 2018 na zlecenie UM i CIT słupska firma Rio Creativo wydała ulotkę z rozmieszczeniem murali w mieście²¹, która cieszy się zainteresowaniem turystów indywidualnych, grup oraz

Ryc. 3. Post na portalu Facebook.com zamieszczony przez Tankpetrola, prezentujący jego słupski mural pt. *Klara*

Fig. 3. Tankpetrol's post on Facebook.com presenting his Słupsk mural entitled *Klara*

Źródło: <https://www.facebook.com/tankpetrol/> (dostęp/access:16.02.2023).

Source: <https://www.facebook.com/tankpetrol/> (dostęp/access:16.02.2023).

¹⁹ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Aleksandrą Plewką (6.10.2022).

²⁰ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Jolantą Krawczykiewicz (7.10.2022).

²¹ Ze względu na przyrost liczby murali w mieście, ulotka była już co najmniej dwukrotnie aktualizowana (informacja uzyskana od kierowniczkii CIT – Magdaleny Jasińskiej, 6.10.2022).

samych mieszkańców. Jest też wykorzystywana podczas bezpłatnych spacerów tematycznych z przewodnikiem, organizowanych w Słupsku od 2018 r. W roku 2022 odbyło się 14 takich spacerów²², w tym jeden – śladami słupskiego *street artu*²³. Warto dodać, że informacje o słupskich muralach pojawiają się coraz częściej w przewodnikach turystycznych, zwłaszcza wydanych w latach 2021–2022.

Z obserwacji pracowników CIT wynika, że oglądaniem murali są zainteresowani mieszkańcy i turyści reprezentujący różne pokolenia, przy czym największe zainteresowanie odnotowuje się wśród szkolnych grup wycieczkowych. Jak relacjonowała Aleksandra Plewka, która oprowadza wycieczki szkolne po Słupsku: „opowiadam im o Karolu Szymanowskim, Jerzym Waldorffie i św. Jerzym (...) Tylko mówię, słuchajcie tu mamy mapkę, teraz poszukamy sobie tych (...) murali. Tu są adresy. No i wtedy jest «woooooo», «a to jest ta pani, co jest tutaj». To jest fajne, że same sobie mogą poszukać”²⁴.

Aleksandra Plewka, odnosząc się do wielkoformatowych malowideł ściennych, używa trafnego określenia „sztuka podana na tacy”. Murale umożliwiają bowiem kontakt z wytworami artystycznymi szerokiemu gronu odbiorców, także osobom, które z reguły nie odwiedzają muzeów i galerii sztuki. Jej zdaniem, „murale są dla ludzi, mają cieszyć oko, budzić zaciekawienie”. Jak określa to Petelenz (2018: 20), murale znajdujące się w przestrzeni publicznej „rezonują u zdecydowanie większej i zróżnicowanej grupy odbiorców”. Zwracają na to uwagę również Skinner i Jolliffe (2017: 3), pisząc, że „murale są formą sztuki publicznej dostępnej dla wszystkich, którzy koło niej przechodzą”, nie wymagają od oglądających wniesienia opłaty, nie ograniczają godzinami otwarcia galerii, co przekłada się na ich bardzo dużą publiczność (Skinner, Jolliffe 2017).

Słupskie murale generalnie podobają się ludziom, zwłaszcza ten największy przy ulicy Starzyńskiego, który robi wrażenie trójwymiarowego²⁵. Jak podaje Hilarecki (2016: IV), mural ten „stał się miejscem najczęściej obfotografowywanym w Słupsku. A liczba zdjęć na portalach społecznościowych przebija inne słupskie atrakcje”. Ale zdarzają się też opinie negatywne, zwłaszcza w kontekście ich wykorzystania jako elementu maskującego zaniedbane ściany budynków lub odwracającego uwagę od innych potrzeb mieszkańców (*Powstał kolejny mural...*, 2017). Turyści są też zainteresowani nabywaniem pamiątek, gadżetów odnoszących się do murali. Bardzo często pytają o pocztówki z muralami, a zwłaszcza z murałem z ulicy Starzyńskiego. Niestety, jak twierdzi Aleksandra Plewka: „Firmy nam nie chcą robić pocztówek z jednym

²² Wzięło w nich udział ponad 830 osób, tzn. średnio w jednym spacerze uczestniczyło ok. 60 osób (na podstawie danych CIT).

²³ Ze względu na niesprzyjającą pogodę (deszcz) wzięło w nim udział tylko 38 osób, ale w poprzednim roku frekwencja była dużo wyższa, bo 65 osób (na podstawie danych CIT).

²⁴ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Aleksandrą Plewką (6.10.2022).

²⁵ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Jolantą Krawczykiewicz (7.10.2022).

zdjęciem, bo powiedzieli, że to jest przeżytek. (...) Pocztkówki z jednym zdjęciem w mieście Heinricha von Stephana, pomysłodawcy kartki pocztowej – to przeżytek (???)”.

Z funkcją turystyczną i poznawczą ściśle łączy się funkcja edukacyjna ślupskich murali, gdyż duża ich część nawiązuje swoją tematyką do historii miasta, regionu lub Polski, poprzez prezentowane wydarzenia i osoby. Treść innych przedstawia szczytne idee (np. rozwój zrównoważony) czy też niesie ważne przesłania. W tym kontekście Klusek (2015) zwrócił uwagę na mural nawiązujący do marnotrawienia żywności (ul. Partyzantów) czy ucieczki w wirtualny świat, zamiast podtrzymywania kontaktów z ludźmi. Dyrektorka SOK-u podkreśliła też znaczenie murali w kształtowaniu tożsamości regionalnej, które może być wzmocnione przez wprowadzenie treści murali do literatury pięknej. Jako przykład rozmówczyni podała zbiór bajek pt. *Dziewczyna z muralu* wydanych w 2021 r. przez Jolantę Nitkowską-Węglarz, dziennikarkę i najbardziej znaną na Pomorzu autorkę baśni dla dzieci. I właśnie jedna z tych bajek opowiada historię dziewczyny schodzącej nocą z muralu, zwiedzającej Słupsk i wchodzącej do Teatru Tęcza. Ilustracje sugerują, że jest to dziewczyna z muralu *Wiatr od morza*. Zdaniem dyrektorki SOK-u, dzieci ze Słupska, czytające tę bajkę, zaczną utożsamiać się w ten sposób z miastem i z miejscem, i już nigdy nie pozwolą tego muralu zamalować²⁶.

Wyróżnić też można funkcję reklamową murali ślupskich, przy czym autorki zinwentaryzowały dwa *stricte* reklamowe murale w mieście. Pierwszy z nich stanowi reklamę firmy usługowej „Jantar” (ul. Filmowa 1), drugi – Centrum Handlowego Wokulski (ul. Hugo Kołłątaja 6). Choć można uznać, że mural na ścianie Filharmonii „Sinfonia Baltica” (ul. Jana Pawła II 3) też ma charakter informacyjno-reklamowy, ponieważ wyraźnie nawiązuje do funkcji obiektu, na którego ścianie powstał. Znikoma liczba murali pełniących funkcję reklamową wynika z tego, że obecnie w mieście nie ma zgody na powstawanie nowych malowideł o takim charakterze²⁷.

Murale pełnią też ważną funkcję w rewitalizacji miasta. Zresztą znaczna ich część powstała w przestrzeni objętej rewitalizacją (ryc. 1). Stanowią jeden z elementów, które mają upiększać centrum miasta (Hilarecki 2016). Szczególnie często powstają na szczytowych ścianach budynków, poprawiając ich wizerunek (fot. 6). Jednakże w Słupsku murale powstają też w nowych osiedlach mieszkaniowych, stanowiąc kolorystyczne ożywienie z reguły „szarych” blokowisk (fot. 8). Stąd też Edward Iwański podkreśla zdobniczą funkcję współczesnych murali.

²⁶ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Jolantą Krawczykiewicz (7.10.2022).

²⁷ Na podstawie wywiadu przeprowadzonego przez autorki z Edwardem Iwańskim i Katarzyną Dobkowską (6.10.2022).

Fot. 7. Mural *Refleksja nad świadomymi wspomnieniami* autorstwa Camilo na ścianie budynku przy ul. Frąckowskiego (os. Niepodległości)

Photo 7. Mural *A reflection about conscious memories* by Camilo on the gable wall of the building on Frąckowskiego street (Niepodległości housing estate)

Źródło: fot. autorek (10/2022).
Source: photos by authors (10/2022).

Fot. 8. Mural *Sroka z diamentem* autorstwa Cukina na szczytowej ścianie budynku przy ul. Lotha (Stare Miasto)

Photo 8. Mural *Magpie with a diamond* by Cukin on the gable wall of the building on Lotha Street (the Old Town)

Źródło: fot. autorek (10/2022).

Source: photos by authors (10/2022).

Dyskusja i podsumowanie

Przykład Słupska pokazuje, że murale są domeną nie tylko największych miast. Podkreślają to też specjaliści z Good Looking Studio, pisząc na swojej stronie internetowej, że „swoim rozmachem zachwyca dekoracyjne malowanie ścian w Słupsku”²⁸.

Tendencje w zakresie lokalizacji słupskich murali są zbieżne z lokalizacją murali w większości miast, tzn. przeważają w centralnej części miasta, w tym w dużym stopniu w tej, która jest objęta procesem rewitalizacji (zob.: Bofkin 2014; Jażdżewska 2017; Campos, Sequeira 2020; Martínez-Carazo 2021; Zalbidea-Muñoz 2021). Najczęściej powstawały na ścianach szczytowych XIX- i XX-wiecznych kamienic i bloków mieszkalnych z lat 70. i 80. ubiegłego wieku, rzadziej na ścianach budynków usługowych. Jak pisze Jaklewicz (2018: 97), „mural jest zazwyczaj wartością dodaną po czasie, gdy okazuje się, że czegoś brakuje lub gdy historyczna architektura oferuje przypadkowo niezagospodarowaną ścianę szczytową. Mural jest wtenczas

²⁸ <http://goodlooking.pl/backstage/dekoracyjne-malowanie-scian-w-przestrzeni-miejskiej-kilka-slow-o-muralach> (dostęp: 13.11.2022).

estetycznym ratunkiem, liftingiem starej, pomarszczonej ściany”. Należy jednak mieć świadomość, że stanowią one rzeczywistość dynamiczną – z różną częstotliwością powstają nowe, a inne przestają istnieć. Czasami określa się je mianem sztuki efemerycznej (*Ruchome obrazy na ścianach...* 2019). Dlatego też – jak czytamy w niektórych opracowaniach – przestrzeń, która daje muralom drugie życie, jest internet (*Ruchome obrazy na ścianach...* 2019).

Funkcje murali słupek, podobnie jak ich tematyka charakteryzują się różnorodnością. Na pierwszy plan wysuwa się funkcja rewitalizacyjna związana nie tylko z upiększaniem i urozmaicaniem przestrzeni miasta, ale także aktywizacją i integracją lokalnych społeczności. Podobne wnioski wynikają też z badań m.in. Duchnowskiego i in. (2016) oraz Martínez-Carazo i in. (2021).

Inicjatywy dotyczące powstawania słupek murali mają charakter oddolny (inicjatywy spółdzielni i wspólnot mieszkaniowych czy osób prywatnych) lub odgórny, gdy z propozycją występują władze miasta lub instytucje publiczne. Proces ten angażuje wielu aktorów na różnych etapach tworzenia murali.

Słupek okazał się dobrym przykładem wielopoziomowej współpracy w zakresie wprowadzania sztuki ulicznej w przestrzeni miasta²⁹. Słupek *street art* ma szansę stać się elementem promocji miasta, podobnie jak wrocławskie krasnale czy pomniki postaci z dobroćek w Bielsku-Białej.

Literatura

- Abarca J., 2016, *From street art to murals: What have we lost?*, *Street Art & Urban Creativity Scientific Journal*, 2 (2), 60–67, <https://doi.org/10.25765/sauc.v2i2.55>.
- Achmad Z.A., Wuryandari Y., Priyadharsini R., 2021, *The Importance of Murals for Strengthening Destination Branding of Kampong Opak Gambir*, *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 672, 51–63.
- Andron S., 2017, *Interviewing walls: towards a method of reading hybrid surface inscriptions*, [w:] K. Avramidis, M. Tsilimpounidi (red.), 2017, *Graffiti and Street Art: Reading, Writing and Representing the City*, Routledge, London–New York, 71–88.
- Arreola D.D., 1984, *Mexican American Exterior Murals*, *Geographical Review*, 74, 4, 409–424, <https://doi.org/10.2307/215024>.
- Bańka P., 2015, *Społeczny przekaz murali w przestrzeni miejskiej*, *Zeszyty Studenckiego Ruchu Naukowego UJK*, 23, Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce, 27–36.
- Bazarnik K., 2018, *Verbo-visual rhetoric of Belfast murals*, *Przegląd Kulturoznawczy*, 3(37), 381–395, <https://doi.org/10.4467/20843860PK.18.021.10106>.
- Bofkin L., 2014, *Concrete Canvas: How Street Art Is Changing the Way Our Cities Look*, Cassell, London.

²⁹ Murale nie są jedynym przykładem sztuki ulicznej w Słupsku. Drugim zauważalnym elementem *street artu* są „słupek niedźwiadki”.

- Campos R., Sequeira Á., 2020, *Urban Art touristification: The case of Lisbon*, *Tourist Studies*, 20(2), 182–202, <https://doi.org/10.1177/1468797619873108>.
- Duchnowski M., Drozda J., Kopczyński B., Litorowicz A., Pietraszko A., Rojek Z., Welter E., Wittels K., 2016, *Mury. Diagnoza dynamiki środowiska twórców malarstwa monumentalnego – raport badawczy*, Instytut Badań Przestrzeni Publicznej, Warszawa, <https://www.nck.pl/badania/raporty/-mury-diagnoza-dynamiki-srodowiska-tworcow-malarstwa-monumentalnego#> (dostęp: 2.01.2023).
- Fransberg M., Myllylä M., Tolonen J., 2023, *Embodied graffiti and street art research*, *Qualitative Research*, 23(2), 362–379, <https://doi.org/10.1177/14687941211028795>.
- García-Gayo E., Giner-Cordero E., 2021, *Crossroads: Urban Murals and Their Relationship to Memory, Tourism and the Possibility of Conservation and Restoration*, [w:] *Cultural and Creative Mural Spaces*, Springer International Publishing: Cham, Switzerland, 183–207.
- Gralińska-Toborek A., 2019, *Graffiti i street art. Słowo, obraz, działanie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Gralińska-Toborek A., Kazimierska-Jerzyk W., 2014, *Doświadczenia sztuki w przestrzeni miejskiej. Galeria Urban Forms 2011–2013*, Fundacja Urban Forms, Łódź.
- Gunia A., 2012, *Sztuka uliczna jako manifest przeciw panoptyzmowi, konsumeryzmowi i hiperzeczywistości*, https://www.academia.edu/1846226/SZTUKA_ULICZNA_JAKO_MANIFEST_PRZECIW_PANOPTYZMOWI_KONSUMERYZMOWI_I_HIPERRZECZYWISTO%C5%9ACI (dostęp: 12.11.2022).
- Hansen S., Flynn D., 2015, *Longitudinal photo-documentation: recording living walls*, *Street Art & Urban Creativity Journal*, 1 (1), 26–31.
- Hilarecki G., 2016, *Więc chodź, pomaluj mój świat... Muralami*, *Głos Słupska*, Magazyn Reporterów z 23 grudnia 2016, IV–V.
- Jaklewicz K., 2018, *Murale – malarские strony architektury*, *Architectus*, 2(54), 95–104, <https://doi.org/10.5277/arc180209>.
- Jażdżewska I., 2017, *Mural jako atrakcja turystyczna w mieście poprzemysłowym – przykład Łodzi*, *Turyzm*, 27(2), 45–57.
- Klusek D., 2015, *Mury mówią o nas*, *Głos Pomorza*, 185(2607) z 10 sierpnia 2015, 18.
- Koster R.L.P., 2008, *Mural-based tourism as a strategy for rural community economic development*, [w:] A.G. Woodside (red.), *Advances in Culture, Tourism and Hospitality Research*, Vol. 2, Emerald Group Publishing Limited, Bingley, 153–292, [https://doi.org/10.1016/S1871-3173\(08\)02004-1](https://doi.org/10.1016/S1871-3173(08)02004-1).
- Kowalewska M., 2013, *Street art w świetle teorii autonomicznej sztuki Clementa Greenberga*, *Kultura Popularna*, 1(35), 109–118.
- Laskowski P., 2012, *Street art w służbie rewolucji*, *Krakowskie Studia Międzynarodowe*, IX, 1, 83–103.
- Lynn N., Lea S.J., 2005, *Through the looking glass: considering the challenges visual methodologies raise for qualitative research*, *Qualitative Research in Psychology*, 2(3), 213–225.
- Marecki Z., 2016, *Magistrat chwali się nowymi muralami*, *Głos Pomorza*, 261(2987) z 8 listopada 2016, 9.

- Marschall S., 2004, *Getting the Message Across: Art and Craft in the Service of HIV/AIDS Awareness in South Africa*, *Visual Anthropology*, 17, 2, 163–182, <https://doi.org/10.1080/08949460490457074>.
- Martínez-Carazo E.-M., Santamarina-Campos V., de-Miguel Molina M., 2021, *Creative Mural Landscapes, Building Communities and Resilience in Uruguayan Tourism*, *Sustainability*, 13, 5953, <https://doi.org/10.3390/su13115953>.
- McCormick J., Jarman N., 2005, *Death of a mural*, *Journal of Material Culture*, 10 (1), 49–71.
- Mendelson-Shwartz E., Mualam N., 2021, *Taming murals in the city: a foray into mural policies, practices, and regulation*, *International Journal of Cultural Policy*, 27, 1, 65–86, <https://doi.org/10.1080/10286632.2020.1722115>.
- Minanto A., 2015, *Street Art as Political Media Literacy about Geneng Street Art Project in Yogyakarta*, *The International Academic Forum*, https://papers.iafor.org/wp-content/uploads/papers/mediasia2015/MediAsia2015_19397.pdf (dostęp: 2.01.2023).
- Moch W., 2016, *Street art i graffiti. Litery, słowa i obrazy w przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki, Bydgoszcz.
- Niemczyk A., Paliś B., 2017, *Mural jako narzędzie promocji turystycznej miasta*, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 18 (8/III), 169–181, <http://piz.san.edu.pl/docs/e-XVIII-8-3.pdf> (dostęp: 20.11.2022).
- Niziołek K., 2015, *Czy street art jest sztuką społeczną? Kulturotwórczy i obywatelski sens sztuki ulicznej w perspektywie koncepcji społecznych enklaw*, *Pogranicze. Studia Społeczne*, XXVI, 49–74, <https://doi.org/10.15290/pss.2015.26.03>.
- Pałys J., 2014, *Sztuka uliczna jako medium komunikacji społecznej w Europie. Analiza materiałów źródłowych z wielkiej Brytanii, Niemiec i Polski z lat 1970-2012*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Dziennikarstwa i Nauk Politycznych, Warszawa (praca doktorska).
- Pasieczny J., 2016, *Mural – aktywność plastyczna a wychowanie i integracja*, [w:] B. Kurowska, K. Łapot-Dzierwa, *Kultura – Sztuka – Edukacja*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, Kraków, 55–64.
- Petelenz M., 2018, *Inteligentne ornamenty. Forma i funkcja murali w przestrzeni urbanistycznej*, *Środowisko Mieszkaniowe*, 25, 18–28, <https://doi.org/10.4467/25438700SM.18.074.9990>.
- Proch M., 2016, *Wrocławska minigaleria murali*, *Architectus*, 4 (48), 105–115, <https://doi.org/10.5277/arc160407>.
- Radomski A., 2019, *Czyńcie sztukę nie wojnę. Na Murarskiej jest nowy mural*, *Głos Pomorza*, 210(3846) z 9 września 2019, 4.
- Rahman N.A., Ismail A.R., Rahim R.A., 2020, *Revolutions of Mural Painting*, *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 10 (10), 1195–1200, <https://doi.org/10.6007/IJARBS/v10-i10/8279>.
- Schwartzman A., 1985, *Street Art*, *Dial Press, New York. An introduction to murals tourism* [w:] J. Skinner, L. Jolliffe (red.), *Murals and Tourism. Heritage, Politics and Identity*, Routledge, 1–24.
- Snyder J.S., 2009, *Graffiti Lives: Beyond the Tag in New York's Urban Underground*, New York University Press, London.

- Sommer R., 1975, *Street Art*, Links, New York.
- Statucki P.M., 2019, *Jak badać murale z perspektywy socjologicznej? Przykład Łodzi*, Człowiek i Społeczeństwo, XLVIII, 107–122.
- Stępień B., 2010, *Łódzkie murale. Niedoceniona grafika użytkowa PRL-u*, Księży Młyn, Łódź.
- Susanto D., Widyarko W., Ilmiani A.N., 2017, *Mural art as a media on making urban kampung's public space*, IOP Conference Series: Earth and Environmental Science, 99, 012019, <https://doi.org/10.1088/1755-1315/99/1/012019>.
- Śliwińska M., 2016, *Przywiatał mural wiatr od morza*, Głos Pomorza, 200 (2926) z 27–28 sierpnia 2016, 5.
- Tarigo-Bonizzoni L., 2021, *Study of the Open-Air Museum of Ibero-American Art of San Gregorio de Polanco, Uruguay*, [w:] *Cultural and Creative Mural Spaces*, Springer International Publishing, Cham, Switzerland, 97–112.
- Witkowska M., 2013, *Łódzkie murale w telewizji CNN. Doskonała promocja dla miasta*, Dziennik Łódzki, 22 listopada 2013, <https://dzienniklodzki.pl/lodzkie-murale-w-telewizji-cnn-doskonala-promocja-dla-miasta/ar/1048178> (dostęp: 2.01.2023).
- Zainspirowani Witkacym, 2014, Zbliżenia, Dwutygodnik Regionalny, 6(137) z 17 kwietnia 2014, 13.
- Zalbidea-Muñoz M.A., 2021, *Incomplete Museum of Street Art, Evolution as a Cultural Destination*, [w:] V. Santamarina-Campos, E.M. Martínez-Carazo, M. de Miguel-Molina, *Cultural and Creative Mural Spaces*, Springer International Publishing: Cham, Switzerland, 169–181.

Źródła internetowe

- Cambridge Dictionary*, <https://dictionary.cambridge.org/pl/dictionary/english/mural> (dostęp: 10.08.2022).
- <http://goodlooking.pl/backstage/dekoracyjne-malowanie-scian-w-przestrzeni-miejskiej-kilka-slow-o-muralach> (dostęp: 13.11.2022).
- Ruchome obrazy na ścianach – animowane murale w reklamie*, 2019, Marketing przy kawie, <https://marketingprzykawie.pl/artykuly/ruchome-obrazy-scianach-animowane-murale-reklamie/> (dostęp: 2.12.2022).

Małgorzata Durydiwka
Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Katedra Geografii Turystyki i Rekreacji
00-927 Warszawa,
ul. Krakowskie Przedmieście 30
mdurydiw@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0001-8891-3215

Iwona Jażewicz
Akademia Pomorska w Słupsku
Instytut Geografii Społeczno-Ekonomicznej
i Turystyki
76-200 Słupsk, ul. Partyzantów 27
iwona.jazewicz@apsl.edu.pl
ORCID: 0000-0002-5698-442X

Aleksandra Korpysz-Wiśniewska
Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
Katedra Geografii Turystyki i Rekreacji
00-927 Warszawa,
ul. Krakowskie Przedmieście 30
aleksandra.korpysz@uw.edu.pl
ORCID: 0000-0002-7003-5546